

Anna Lebet-Minakowska

Muzeum Książąt Czartoryskich /
Muzeum Narodowe w Krakowie
ORCID: 0000-0003-4991-0542

SYMBOLIKA BIBLIJNA W SZTUCE KOŚCIOŁA UNICKIEGO: HAFTY LITURGICZNE W KOLEKCJI RZEMIOSŁA ARTYSTYCZNEGO MUZEUM KSIĄŻĄT CZARTORYSKICH W KRAKOWIE

W zbiorach Muzeum Książąt Czartoryskich do dnia dzisiejszego zachował się niewielki zbiór haftowanych paramentów liturgicznych kościoła grekokatolickiego, pochodzących z terenów wschodnich Rzeczypospolitej. Pod pewnymi względami są to przedmioty unikalne, niepublikowane, prawdopodobnie dlatego, że były dotychczas źle rozpoznane. Należą do nich: nakrycia na kielichy, *velum*, *epitrachelion*, *palica* i *antimension* oraz fragmenty paramentów liturgicznych. Wszystkie trafiły do zbiorów przed lub w wieku XIX i wówczas zostały skatalogowane. Do katalogu rzemiosła artystycznego założonego w roku 1880 przez Leona Bentkowskiego¹ zostały wpisane w roku 1885. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje kilka spośród nich, pochodzących z kolekcji Władysława Przybysławskiego z Uniża². Nie wiemy dokładnie, z jakich parafii

¹ L. Bentkowski, A. Smoleński, S.S. Komornicki, *I. Katalog [przedmiotów] muzealnych różnych w zbiorach XX. Czartoryskich Nr 1–1694*, Biblioteka Czartoryskich rkps 12773.

² Władysław Przybysławski (1830–1908) był właścicielem Uniża i Czortowca nad Dniestrem, pochodził z zamożnej rodziny ziemiańskiej. Był miłośnikiem archeologii i historii sztuki, regionalistą i etnografem, na terenach swoich posiadłości prowadził wykopaliska archeologiczne, kolekcjonował też różnego rodzaju pamiątki po sławnych Polakach, książki, ryciny, broń, uzbrojenie, rękopisy, dokumenty, monety, medale, medaliki religijne w czasie swojej działalności zgromadził też spory zbiór starożytności. Od 1874 roku Przybysławski zasiadał w Komisji Archeologicznej

pochodziły, ale jest bardzo prawdopodobne, że z Uniża³, Czortkowa⁴ lub miejscowości należących do dóbr ziemskich Władysława Przybysławskiego.

Jednymi z bardziej interesujących zabytków w kolekcji Muzeum Książąt Czartoryskich są cztery haftowane prostokąty z wizerunkami aniołów⁵ z monasteru OO. Bazylianów w Podhorcach⁶. W roku 1888 na wystawie we Lwowie Instytut Stauropigijny⁷ zaprezentował cztery podobne, będące własnością OO. Bazylianów w Podhorcach. W katalogu⁸ wystawy odnotowano „cztery pokrowce⁹ (palki) z haftami jedwabnymi cherubinów, własność Monasteru OO. Bazylianów w Podhorcach”. Prawdopodobnie cztery prostokąty

Akademii Umiejętności w Krakowie; był też członkiem Komisji AU dla badania historii sztuki w Polsce. W 1888 roku został mianowany konserwatorem zabytków w Galicji Wschodniej. A. Biliński, *Przybysławscy herbu Nałęcz i herbu Przestrzał*, [w:] *Verbum Nobile*, nr 19, 2015, s. 162–171; M. Śledzianowska, *Historia zbiorów w Gabinetnie Osobliwości rodziny Przybysławskich z Uniża*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 2010, nr 55/1, s. 121–138.

³ Uniż – w latach 1884–1887 miejscowość w powiecie buczackim, obecnie Ukraina. Miejscowość zamieszkiwała głównie ludność Rusińska, wyznania grekokatolickiego. Słownik w roku 1891 podaje: 268 grekokatolików, 51 katolików rzymskich i 45 Żydów; 325 Rusinów („Ruskich”), 20 Polaków, 19 Niemców. Znajdowała się tutaj cerkiew pw. św. Mikołaja oraz dwór Przybysławskich; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: *Słownik*), t. XII, s. 810.

⁴ Czortków – miasto powiatowe w granicach Rzeczypospolitej do 1939, obecnie Ukraina. W roku 1880 (*Słownik*, t. I, s. 873–875), mieszkało tu 527 rzymskich katolików, 393 grekokatolików i 2089 Żydów. W mieście było kilka cerkwi grekokatolickich, najstarsza pw. Wniebowstąpienia z XVI w. i cerkiew Uspieńska (zaśnięcia Matki Boskiej).

⁵ MNK XIII-2126/1–4. Aneks 1.

⁶ Podhorce – wieś w rejonie brodzkim obwodu lwowskiego Ukrainy. W II Rzeczypospolitej miejscowość była w powiecie złoczowskim województwa tarnopolskiego. Ignacy Miączyński w XVIII wieku ufundował tu cerkiew z klasztorem Bazylianów, na rzucie krzyża łacińskiego z fasadą w stylu barokowym.

⁷ Instytut Stauropigijny we Lwowie (Instytut Stauropigialny) był organizacją kulturalno-oświatową i naukowo-wydawniczą, utworzoną w 1788 dekretem cesarza Józefa II. Jako organizacja galicyjska działał na rzecz propagowania jedności Rusinów i Rosjan. Instytut posiadał własne muzeum i archiwum, prowadził szeroko zakrojoną działalność wydawniczą, początkowo w języku rusińskim, a od XX wieku w rosyjskim. W czasie pierwszej radzieckiej okupacji w 1940 zabytki Instytutu przejęło Lwowskie Państwowe Muzeum Historyczne, a archiwum – Centralne Państwowe Archiwum Historyczne USRR we Lwowie.

⁸ *Katalog Archeologiczno-bibliograficznej wystawy Instytutu Stauropigiańskiego we Lwowie, otwartej dnia 10 października roku 1888., a mającej się zamknąć dnia 12. stycznia r. 1889.*, n. st. wg wskazówek znawców zestawiał dr Izidor Szaraniewicz, Lwów 1888, poz. 24 s. 8,

⁹ Pokrowce, *iliton*, *wozduch* – są to trzy kawałki materiału, którymi kapłan kolejno nakrywa kielich, *dyskos*, trzecim zaś pokrywa kielich i *dyskos* razem. Ten trzeci pokrowiec jest większy od dwóch poprzednich i nosi nazwę *wozduch*. Pokrowce podczas *proskomydii* (obrzędu przygotowania darów chleba i wina) symbolizują

nie są odrębnymi palkami, ale rozprutym nakryciem na kielich, używanym w liturgii grekokatolickiej, składającym się ze środkowego prostokąta i czterech, przyszytych do niego prostokątów bocznych. Wszystkie cztery hafty sporządzone zostały według jednego wzornika, a identyczna technika i sposób wykonania, wskazują na to, że są dziełem jednego hafciarza. Anioły¹⁰ przedstawione są w pozycji stojącej, ubrane są w długie, proste, szaty w kolorze białym, w formie jednej płaszczyzny, jedynie na krawędziach dołów szat, rękawów i dekoltu ozdobione fioletowymi pasami. Frontalnie przecinają je dwa szerokie, haftowane srebrnymi nićmi pasy, zwane *loros*¹¹, zakończone dwoma koralikami w kolorze miodu. Duże, płaskie skrzydła stanowią tło dla całej postaci i rozłożonych szeroko rąk z graficznie zarysowanymi dłońmi. Haftowana srebrną, kładzioną nicią aureola otacza głowę anioła. Twarz ułożona jest frontalnie, nos i usta zarysowane kreską, duże migdałowate oczy, włosy kasztanowe, z przedziałkiem, ujęte w dwa pukle po bokach. Sposób przedstawienia postaci, frontalność połączona z brakiem perspektywy, modelunek i uproszczenie wizerunku postaci – wszystko to jest charakterystyczne dla ikon karpackich¹² z rejonu Małopolski Wschodniej w wieku XVIII i XIX.

Użyty materiał i technika dodatkowo wymusza znaczne uproszczenie i schematyzm w przedstawieniu postaci aniołów. Jeden z aniołów ma nad głową umieszczony napis, określający go jako Archanioła Gabriela: ΑΡΧΑ ΓΑΒ, poza tym, cztery haftowane prostokąty, w tym postaci aniołów, zasadniczo, niczym się nie różnią. Haft z napisem jest nieco wyższy od pozostałych, co może sugerować, że pozostałe anioły też miały umieszczone ponad głowami napisy, które w późniejszym czasie, być może jeszcze zanim trafiły do muzeum lub zbiorów Władysława Przybysławskiego, zostały ucięte. Jeżeli wspomniane paramenty liturgiczne były zniszczone, prawdopodobnie wycofano je z użycia w celach kultowych.

pieluchy Zbawiciela, a na liturgii wiernych całun, którym był przykryty Chrystus. Natomiast *wozduch* jest symbolem ręcznika, którym była zawinięta głowa Zbawiciela.

¹⁰ Aniołowie najczęściej wspomniani są w Starym Testamencie: Rdz 3,24 i księgach prorockich, psalmach: Ps 8,6, Ps 34,8, Ps 68,18, Hi 38,4–7. W Nowym Testamencie: Mk 1,13, Mk 12,25, Mt 24,31, Mt 4,11, Mt 25,41, Łk 22,43, Hbr 2,7, Hbr 12,22, Hbr 1,14, Ap 5,11, Kol 2,18–19, Ap 19,10, 22,8–9, Jud 6, 2P 2,4, Ap 12,9.

¹¹ *Loros* (gr.) – szeroki długi pas materiału, ozdobiony perłami i drogimi kamieniami, zapożyczony z szat cesarza bizantyjskiego. Szczegół stroju archaniołów.

¹² J. Kłosińska, *Ikony*, Muzeum Narodowe w Krakowie, katalogi zbiorów, t. I: *Ikony*, Kraków 1973.

Kolekcjoner do zbiorów Muzeum w roku 1885 sprzedał także haft w formie krzyża równoramiennego¹³. Nakrycie zestawione jest z czterech segmentów, środkowego kwadratu z wizerunkiem ikony Matki Boskiej, trzech z przedstawieniami aniołów z liliami w rękach i czwartego z postacią archanioła z mieczem, tło wszystkich elementów wypełnione jest haftowanymi złotą nicią gwiazdami. Hafty prezentują wysoki poziom techniczny i artystyczny. Wykonane są w całości nicią złotą i srebrną, jedynie ręce i twarze aplikowane są z kremowego jedwabiu. Niebieską jedwabną nicią haftowany jest glob w rękach Dzieciątka. Trzy postacie aniołów ubrane są w długie szaty zakrywające stopy, i nałożone na nie dalmatyki z dwoma przecinającymi je srebrnymi pasami. Pod tym względem przypominają wyglądem cztery omówione powyżej haftowane prostokąty, tutaj trzej z nich trzymają w rękach gałązki z kwiatami. Archanioł Michał ubrany jest w krótką tunikę, na podobieństwo tych, noszonych przez rzymskich żołnierzy, na nią ma nałożoną dalmatykę z przecinającą ją, szerokim pasem srebrnym, w prawej ręce trzyma miecz wzniesiony w górę, w lewej pochwę. W środkowym kwadracie, centralnie haftowane jest przedstawienie Matki Boskiej Orantki z wizerunkiem Jezusa Chrystusa jako dziecka na wysokości piersi, w typie ikony Nowogrodzkiej „Znamienie” – „Znak”¹⁴. Pierwowzorem tego przedstawienia jest ikona Matki Boskiej z Konstantynopola z kościoła w dzielnicy Blacherny. Podczas oblężenia Nowogrodu zasłynęła cudami i jako cudowny obraz była wielokrotnie kopiowana. Jeden z takich wizerunków z początku wieku XVI, w formie niewielkiego rzeźbionego w kości medalionu, znajduje się w zbiorach Metropolitan Museum w Nowym Jorku¹⁵. W Polsce znajduje się inny wariant tej ikony, który jest obiektem lokalnego kultu w miejscowości Wólka Wygonowska na Podlasiu¹⁶.

¹³ MNK XIII-2182. Aneks 3.

¹⁴ Podczas oblężenia Nowogrodu przez wojska księcia włodzimierskiego Andrzeja Bogolubskiego arcybiskup nowogrodzki dostąpił objawienia, usłyszał głos z niebios, nakazujący mu wynieść z cerkwi Przemienienia Pańskiego ikonę Matki Bożej i obnosić ją wzdłuż murów Nowogrodu. Podczas tej procesji strzała napastnika trafiła w ikonę i z oczu Matki Bożej popłynęły łzy. Wówczas przerażone cudem wojsko oblegające miasto rozproszyło się i odstąpiło.

¹⁵ Zbiory Metropolitan Museum, Nowym Jorku, nr inw. 17.190.12. Rosja, ok. 1500. Kość słoniowa. Wymiary: 6 × 0,7 cm; <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464010?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=Slavonic&p;offset=0&rpp=20&pos=20> [dostęp: 12.02.2010].

¹⁶ M. Janocha, *Ikony w Polsce*, Warszawa 2008, s. 122; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony*, Białystok 2006, s. 411–413.

Pod względem techniki wykonania najbliższy omówionemu powyżej obiektowi jest kolejny haft, w formie krzyża równoramiennego¹⁷. Znajdujący się w zbiorach muzeum obiekt jest, zapewne, częścią większego haftu liturgicznego (ikony?, nakrycia na ikonę?), z którego wycięto środkową scenę, boki obszyto galonem i taśmą jedwabną. Być może używany był do przykrywania pieczywa liturgicznego¹⁸. Na równoramiennym krzyżu haftowane są: u góry, w owalu, Chrystus tronujący w gwieździstej srebrnej mandorli otoczonej złotym okręgiem, poniżej Matka Boska w pozie orantki, pomiędzy dwoma aniołami. Aniołowie ubrani są w długie, srebrne szaty, z narzuconymi złotymi dalmatykami, ich głowy otaczają złote nimby, w tle postaci widoczne są złote skrzydła, prawe ręce skierowane są ku górze, wskazując na Chystusa w glorii. Na ramionach krzyża umieszczone jest pięć postaci, trzy po lewej stronie Matki Boskiej i dwie po jej prawej stronie. Mężczyźni ubrani są w długie szaty haftowane srebrną nicią i narzucone na nie złote płaszcze, ich głowy okalają nimby. Pierwowzorem przedstawienia jest ikona Wniebowstąpienia. Ikona „Wniebowstąpienie Pańskie”, jest jedną z ważniejszych w cerkwi, znajduje się w ikonostasie w rzędzie święt, jako jedna z dwunastu wielkich święt. Pierwsze zachowane Wniebowstąpienia w tym typie ikonograficznym znane są z VI w. n.e., pochodzą z terenów Bliskiego Wschodu, Egiptu i Syrii. Przedstawienia takie znamy też z chrześcijańskich manuskryptów iluminowanych, znajdujących się w zbiorach Biblioteca Mediceo Laurenziana we Florencji¹⁹. Jedna z najbardziej znanych ikon „Wniebowstąpienie”, datowana na wiek XV, znajduje się w zbiorach Galerii Trietiaakowskiej w Moskwie. Piętnastowieczna ikona z Nowogrodu znajduje się w kolekcji Muzeum im. Andrzeja Szeptyckiego we Lwowie.

Do zbiorów muzealnych pod koniec wieku XIX (w roku 1885) trafił zabytek szczególny i unikalny: kompletny *antimension*²⁰. Obiekt uszyty jest z czerwonego

¹⁷ MNK XIII-2534. Aneks 7.

¹⁸ W tym miejscu chciałbym złożyć podziękowania Karolinie Wańtuch-Gazdzie, rutenistce i specjalistce w zakresie kultury Ukrainy, za nieocenioną pomoc przy weryfikacji nazw i konsultacje podczas pisania artykułu.

¹⁹ *Ewangelie Rabbuli* – pochodzący z końca VI wieku n.e. (powstał w 586 roku), ilustrowany syryjski kodeks zawierający tekst Ewangelii napisany przez Rabbulę, mnicha z monofizyckiego klasztoru św. Jana. w miejscowości Beth Zagba w Mezopotamii. Rękopis jest przechowywany w Bibliotece Laurenziana we Florencji (cod. Plut. I, 56 Folio 4v, 13v).

²⁰ *Antimension* – (gr. *antimension* ‘nie stół’ – zamiast stołu) jest prostokątnym lub kwadratowym nakryciem, używanym w cerkwiach greckich i grekokatolickich, na

ałtasu i podszyty lnianą podszewką, również w kolorze czerwonym²¹. Centralnie haftowany jest krzyż dwuramienny, ze skośną poprzeczką u dołu, osadzony na kopczyku ziemi z czaszką umieszczoną ponad dwoma piszczelami. W ten sposób symbolicznie zaznaczona jest Głgota zwana Wzgórzem Czaszki. Umieszczona u stóp krzyża ludzka czaszka zgodnie z tradycją judaistyczną i egzegezą wczesnochrześcijańską jest czaszką Adama, pierwszego człowieka, która miała zostać pochowana na jednym ze wzgórz w pobliżu Jerozolimy, zwanego Głgotą. Choć Ewangelieści nie wspomnieli o tej tradycji, była ona znana chrześcijanom i przekazywana w społeczności w formie ustnej. Po bokach krzyża w kopczyku ziemi umieszczone zostały, wbite na sztorc, symbole męki Pańskiej: włócznia i gąbka na kiju. W narożnikach znajdują się emblematy czterech cherubinów, których malowane olejno, aplikowane na materiał twarze unoszą się na rozpostartych skrzydłach. Pod symbolicznym Wzgórzem Czaszki umieszczony jest podpis biskupa, który dokonał konsekracji: Andrzej Zienkiewicz i data, rok 1722. Całość okala haftowany złotą nicią napis²². Niestety nie znamy daty przekazania do zbiorów muzealnych tego obiektu, do inwentarza wpisany został około roku 1885, być może więc trafił tu razem z innymi przedmiotami zakupionymi od Przybysławskiego. Jeżeli tak, to może pochodzić z Uniża lub okolic.

którym sprawowana jest eucharystia. Przedmiot zazwyczaj uszyty jest z lepszego gatunku materiału typu adamaszek czy lama jedwabna, z wyhaftowanymi lub malowanymi olejno: krzyżem i symbolami męki Pańskiej. W narożnikach, lub przy listwie wszyte są relikwie świętych. Charakterystyczny dla tego obiektu jest podpis lokalnego biskupa, który jest gwarantem jego autentyczności. Bez *antimesionu* nie można sprawować eucharystii. Tkanina, poza mszą, gdy rozłożona jest na ołtarzu, przechowywana jest w formie złożonej (na cztery części) i zawinięty w kawałek płótna zwanego *heilton*. Nakrycie początkowo było używane przez misjonarzy i księży podróżujących, i zastępowało konsekrowany ołtarz ofiarny w przydrożnych lub prywatnych kaplicach. Używane też było w miejscach gdzie nie było biskupa, który mógłby poświęcić cerkiew i miejsce składania ofiary. Słowo *antimesium* pojawia się z po raz pierwszy na przełomie VIII i IX wieku, na określenie tkaniny z wszytymi wewnątrz relikwiami świętych, rozkładanej przy sprawowaniu Eucharystii. H. Paprocki, hasło: *Antimesion*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, s. 643; A.Z. Nowak, *Materiały niekonieczne w księgach liturgicznych: objaśnienia dla kapłanów na przykładzie „antimesionu”*; *O miejscu książki w historii sztuki*, red. A. Groniek, Kraków 2015, s. n 147–174, s. 150 i nn.

²¹ MNK XIII-2181. Aneks 2.

²² Przedstawienie powtarza schemat antimesionu z *Czynownika* biskupa Cyryla Terleckiego (koniec XVI w.), według: O. Лотоцький, *Український Архієратикон*, Варшава 1932.

W tym samym czasie do zbiorów wpłynął kolejny przedmiot, będący prawdopodobnie fragmentem *antimensionu*²³. Omawiany haft ze sceną zdjęcia z krzyża trafił do zbiorów w innej formie niż był pierwotnie, został pomniejszony w wyniku obcięcia brzegów, dlatego nie zachowały się boczne fragmenty haftu. W centralnym kwadracie, na tle krzyża przedstawiona jest Matka Boska z ciałem Chrystusa na kolanach, towarzyszą jej po obu stronach klęczące anioły, jest to wizerunek tak zwanej: „Piety anielskiej”. W obramieniu umieszczono przedmioty nawiązujące do męczeństwa i śmierci Chrystusa: chusta – *veraikon* (spotkanie ze św. Weroniką na drodze krzyżowej), ręka z mieczem (św. Piotr z mieczem, odcinający ucho żołnierzowi rzymskiemu w Ogrójcu), sakiewka (srebrniki przyjęte przez Judasza za wydanie Chrystusa), kogut na słupie (zaparcie się św. Piotra), latarnia (nadchodzący świt), skrzyżowane kije, przewiązane przepaską – *perizonium* (narzędzia męki), kości (żołnierze rzymscy grają w kości o szatę Chrystusa), dzban i misa (umycie rąk przez Piłata), drabina i skrzyżowane: drąg z gąbką i włócznia (narzędzia męki), tunika z rękawami (szat Chrystusa), cęgi i młot (narzędzia męki).

W tym samym roku co wspomniane powyżej zabytki, do katalogu zbiorów wpisano dwa inne obiekty liturgiczne, zapewne fragmenty *antimensionów*²⁴. Obecnie środkowe elementy haftów zostały naciągnięte na deszczułki, być może celem ekspozycji w muzeum. Na atlasowym podkładzie, w centralnym okręgu haftowany jest Chrystus z rozpostartymi rękami, stojący za stołem, na którym ustawiony jest kielich z winem i patena z chlebem. Głowa Chrystusa otoczona jest nimbem promienistym, twarz malowana olejno i werniksowana. Haft przedstawia scenę ustanowienia Eucharystii. Druga ikona wykonana jest podobną techniką, szaty aniołów haftowane są kładzioną blaszką srebrną, twarze malowane olejno i werniksowane, nimby haftowane złotą nicią, skrzydła z nałożonej blaszki srebrnej przytrzymanej bajorkiem. W okręgu umieszczony jest kielich i unoszące się nad nim, malowane olejno: Dzieciątko Jezus i Duch Święty, w postaci gołębic. Kielich z Dzieciątkiem adorują aniołowie, a skrzydło każdego z nich wzniesione jest ku niebu, sięgając gwiazd²⁵. Ikonie towarzyszy napis: СЕ АГНЦЪ*БОЖИИ*ВЗЕМЛАИ*ГРЪХИ МИРА*.

²³ MNK XIII-2493. Aneks 4.

²⁴ MNK XIII-2497/1–2. Aneks 5 i 6.

²⁵ Od XIII wieku w sztuce bizantyjskiej Dzieciątko Jezus pojawia się jako „chleb” Eucharystii na talerzyku z hostią, obok kielicha. W podobny sposób na północ od

Przedstawienia Dzieciątka Jezus unoszące się nad kielichem, adorowanym przez dwa anioły, pojawia się w sztuce europejskiej w okresie późnego średniowiecza. Zwyczaj adorowania konsekrowanej hostii za szkłem, w specjalnym uchwycie, w okrągłym, zazwyczaj srebrnym cyborium (łac. *pyxis*), które następnie umieszczano w dużym, również srebrnym, pozłacanym kielichu, i przykrywano pateną, a całość nakrywano jedwabną chustą, związaną u podstawy kielicha, datowany jest na wiek XV²⁶. Cud objawienia się Dzieciątka Jezus w towarzystwie aniołów opisał Jakub Meloni; miał miejsce wieczorem, w Poniedziałek Wielkanocny, podczas adoracji przez członków Bractwa Miłosierdzia, umieszczonej w kielichu hostii, w kolegiacie pw. św. Erazma w Veroli, koło Frosinone²⁷. Antimension o podobnym programie ikonograficznym, z wizerunkiem Chrystusa wynurzającego się z kielicha i adorujących scenę aniołów, znajduje się w zbiorach Byzantine and Christian Museum w Atenach²⁸.

W XIX wieku w kolekcji Muzeum Ksiąząt Czartoryskich znalazł się również *epitrachelion*²⁹ ze zszytych wzdłuż dłuższego brzegu prostokątów z haftowanymi w niszach postaciami świętych i aniołów. W dwóch górnych metopach widzimy przedstawienia cherubów, poniżej umieszczona jest scena Zwiastowania. Mężczyźni są w ubiorach liturgicznych charakterystycznych dla kościołów wschodnich: *stycharionach*, *sakkosach* i *paliuszach*, na głowy nałożone mają mitry. Na szczycie *epitrachelionu* haftowany jest wizerunek Chrystusa – Króla Wszechświata, w koronie otoczonej nimbem. Ikonograficznie haft nawiązuje do późnoantycznych sarkofagów z wizerunkami mędrców i świętych, czy mozaik bizantyjskich o tradycji antycznej, jednak samo wykonanie jest mało precyzyjne. Haft jest masywny, brak dbałości o szczegóły, a użycie grubych nici sprawia wrażenie ciężkości i niestaranności.

Alp w późnym średniowieczu przedstawiane jest Dzieciątko Jezus unoszące się nad kielichem z hostią.

²⁶ Sobór w Kolonii w roku 1452 potwierdził zgodę na wystawianie i adorację umieszczonego w monstrancji za szkłem Najświętszego Sakramentu.

²⁷ Opis zdarzenia zachowany jest w archiwach kolegiaty św. Erazma w Veroli.

²⁸ <https://trueorthodox.eu/antimension-antimens-at-byzantine-museum-of-athens> [dostęp: 24.04.2010].

²⁹ MNK XIII-2535. Aneks 8.

*Palica*³⁰ przechowywana w zbiorach Muzeum Książąt Czartoryskich jest ostatnim z omawianych w artykule zabytków³¹. Podobnie jak poprzednie, trafił do zbiorów w wieku XIX, zakupiony od Władysława Przybysławskiego 22 października 1885 roku, do katalogu rzemiosła został wpisany w tym samym roku. Na tle jedwabnego atłasu w formie rombu widzimy centralnie umieszczone dwie osoby: Chrystusa i klęcząca postać starszego mężczyzny (św. Piotra). Twarze i kończyny osób są malowane olejno i aplikowane, szaty haftowane złotą i srebrną nicią. Przedstawienie okala haftowana wić roślinna z kwiatami i liśćmi. Brzegi obszyte są frędzlami, podszewka atłasowa, przy trzech narożnikach doszyte są dekoracyjne chwasty z nici metalowych, na jednym narożniku zachowany jest, fragmentarycznie, metalowy zaczep służący do zawieszania.

Podsumowując powyższy, nieco pobieżny przegląd haftów znajdujących się w zbiorach Muzeum Książąt Czartoryskich, należy zwrócić uwagę na dwie podstawowe, ważne z punktu widzenia muzealnika i badacza kultury i sztuki informacje: wszystkie omówione obiekty trafiły do zbiorów w wieku XIX, zinwentaryzowane zostały w roku 1885, a więc prawdopodobnie wszystkie znalazły się tutaj w tym samym czasie i znaczna ich część została kupiona od ziemianina i kolekcjonera, członka PAU, Władysława Przybysławskiego. Dla muzealnika to istotne informacje, pomagające zlokalizować czas i miejsce powstania zabytków. W zbiorach muzealnych w ogóle mało jest obiektów o potwierdzonej proveniencji, a właśnie te informacje są wyjątkowo dla badacza interesujące. Kolekcja niewątpliwie wymaga jeszcze dalszych badań, podczas których, być może, uda się ustalić dokładniejsze miejsce pochodzenia zabytków lub przypisać je do określonych kręgów rzemieślniczych czy warsztatów hafciarskich. Na osobne opracowanie zasługuje też *antimension* z podpisem biskupa Andrzeja Zienkiewicza.

³⁰ *Palica* jest częścią stroju liturgicznego w formie rombu, biskupi zawieszają ją pod lewym ramieniem na lewym boku – symbolizuje ona Tarczę Duchową. Podobną w formie częścią prawosławnego lub grekokatolickiego ubioru liturgicznego symbolizującego Miecz Duchowy – Słowo Boże jest *nabiedriennik/nabedrnik/nabedrnik*. Początkowo był atrybutem wyższego duchownego, biskupa, zawieszanym po prawej stronie pod ramieniem, a nad kolanem.

³¹ MNK XIII-2593. Aneks 9.

ANEKS

1. Palki lub fragmenty rozprutego nakrycia na kielich (ilustracja przedstawia jedną z czterech)

- Polska, Małopolska Wschodnia, XVIII wiek
- jedwab, nić jedwabna, nić metalowa, len, płótno, atłas, nić metalowa srebrna; haft kładziony, ściąg przekłuwany, haft płaski, haft sznureczkowy, aplikacja
- MNK XIII-2126/1-4
- wys. 15,5 cm, szer. 12 cm; wys. 15 cm, szer. 12 cm
- na prostokącie płótna haftowany i aplikowany anioł w długiej szacie i nałożonej na nią dalmatyce, z dwoma skośnymi, przecinającymi się na piersiach pasami, zwanymi *loros*. Anioł ustawiony frontalnie, z rozłożonymi skrzydłami i rękami, podszewka płócienna, brzegi obszyte pasmanterią z krótkimi frędzelkami. Poniżej *lorosów* przyszyte żółte kamienie
- napis (nad aniołem) haftowany: ΑΡΧΑ Γ ΓΑΒ (Archanioł Gabriel)

- Muzeum Książąt Czartoryskich / Muzeum Narodowe w Krakowie
- Wpisane do inwentarza około roku 1885: „Cztery palki wschodniego obrządku z haftowanymi na nich figurami aniołów” [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1319]

2. Antimension

- Polska, Małopolska Wschodnia, 1722 rok
- MNK XIII-2181
- jedwab, len, płótno, nić metalowa srebrna, nić metalowa złota
- szycie ręczne, haft płaski, haft kładziony, ścieg przekłuwany
- wys. 54 cm, szer. 57 cm
- na prostokącie atłasu czerwonego haftowany krzyż trójramienny umieszczony na Golgocie (kopczyku ziemi z czaszką), włócznia i gąbka na kiju, w narożnikach czterech cherubinów z malowanymi twarzami, całość obwiedziona napisem; podszewka z czerwonego płótna

- napisy pod krzyżem: Andrzej Zienkiewicz 1722 – podpis biskupa, który dokonał konsekracji. Ponad krzyżem: IS HS – Jezus Chrystus, INRI, litery: IN KA, T.K.
- wpisane do inwentarza około roku 1885: „Płaszczonka ruska czerwona, z napisami haftowanymi złotem, z ornatu, kupiony od P. Przybysławskiego” [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1133]

3. Pokrowiec – nakrycie na potyr lub dysko

- Polska, XVIII wiek
- materiał: aksamit pętłkowy, jedwab, len, płótno, nić metalowa srebrna, nić metalowa złota
- technika: szycie ręczne, haft płaski, haft kładziony, ściąg przekłuwany
- wymiary: wys. 40 cm, szer. 38,5 cm
- właściciel: Muzeum Narodowe w Krakowie
- nr inwentarza: MNK XIII-2182

- nakrycie w formie krzyża równoramiennego, z wizerunkami na trzech ramionach aniołów z liliami w rękach, na jednym archanioła z mieczem, centralnie Matka Boska z Dzieciątkiem; tło wypełnione gwiazdami; podszewka z szarego płótna
- wpisane do inwentarza ok. roku 1885: „Welum na kielich, krzyż grecki, rozcięty, obrządku ruskiego. Na materyi zielonej haft złoty, w środku wyobrażenie N.M.P i Zbawiciela, według starożytnych greckich obrazów. Na 4 ramionach tego krzyża figury aniołów” [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1299]

4. Fragment antimensionu

- Polska, Małopolska Wschodnia, II poł. XVII wieku
- tworzywo: jedwab, atlas, nić metalowa srebrna, nić metalowa złota, len, płótno
- technika: aplikacja, szycie ręczne, haft płaski, haft kładziony, ścieg przekłuwany
- wymiary: wys. 23 cm, szer. 24 cm, format prostokąt

- właściciel: Muzeum Narodowe w Krakowie
- nr inwentarza: MNK XIII-2493
- w centralnym kwadracie, na tle krzyża Matka Boska z ciałem Chrystusa na kolanach, po obu stronach klęczące anioły; w obramieniu przedmioty nawiązujące do męczeństwa i śmierci Chrystusa; podszewka płócienna
- wpisane do inwentarza około roku 1885: „Pokrycie na kielich haftowane złotem i srebrem. Chrystus zdjęty z krzyża trzymany przez Świętą, obok dwaj aniołowie. Wiek XVI” [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1126]

5. Ikona, fragmenty antimensionu?

- Polska, Małopolska Wschodnia, II poł. XVIII wieku
- tworzywo: jedwab, atlas, blaszka srebrna, nić metalowa srebrna, cekiny, bajorek, len, farba olejna
- technika: szycie ręczne, haft kładziony, haft bajorkiem, aplikacja
- wymiary: wys. 18 cm, szer. 17,5 cm, właściciel: Muzeum Narodowe w Krakowie
- nr inwentarza: MNK XIII-2497/1
- na atlasie naciągniętym na deseczkę haftowany, w centralnym okręgu, Chrystus z rozpostartymi rękami stojący za stołem, na którym ustawiony jest kielich z winem i patena z chlebem (Ustanowienie Eucharystii), głowa otoczona nimbem promienistym, na bokach mandorla z blaszki srebrnej. Twarz Chrystusa malowana olejno, werniksowana; przy bokach aplikowany galon srebrny, podszyta płótnem
- wpisane do inwentarza około roku 1885: „Dwa obrazki ruskie szyte srebrem, twarze i ręce olejno wykonane, naklejone na deseczkach obciągniętych płótnem. Na jednej Chrystus błogosławiący, na drugim Dzieciątko Jezus z aniołami po bokach. W otoku napis: ЄЄ АГНЄЦЪ*БОЖИИ*ВЗЄМЛАИ*ГРЪХИ МИРА* [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1320]

6. Ikona, fragmenty antimensionu?

- Polska, Małopolska Wschodnia, 2 poł. XVIII wieku
- tworzywo: jedwab, atlas, blaszka srebrna, nić metalowa srebrna, cekiny, bajorek, len, farba olejna
- technika: szycie ręczne, haft kładziony, haft bajorkiem, aplikacja
- wymiary: wys. 18 cm, szer. 17,5 cm, format prostokąt
- napisy w otoku kompozycji: „ЄЄ АГНЄЦЪ*БОЖИИ*ВЗЄМЛАИ*ГРЪХИ МИРА”
- właściciel: Muzeum Narodowe w Krakowie
- nr inwentarza: MNK XIII-2497/2
- na atlasie naciągniętym na deseczki haftowane: w okręgu Kielich i unoszące się nad nim malowane olejno Dzieciątko Jezus i Gołębica (Duch Święty), aniołowie po bokach, z jednym skrzydłem uniesionym w górę sięgają gwiazd; wokoło napis; na bokach, wzdłuż brzegów, aplikowany galon srebrny; podszyta płótnem.

- wpisane do inwentarza około roku 1885, jw. [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1320]

7. Haft liturgiczny

- Polska, Małopolska Wschodnia, XVII wiek
- tworzywo: len, płótno, nić metalowa złota, nić metalowa srebrna, nić jedwabna
- technika: aplikacja, haft płaski, haft or nue, ścieg przekłuwany, haft kładziony na podwleczeniu, szycie ręczne

- wymiary: wys. 28,7 cm, szer. 25,8 cm
- właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich / Muzeum Narodowe w Krakowie
- nr inwentarza: MNK XIII-2534
- na równoramiennym krzyżu haftowane: u góry, w owalu, Chrystus tronujący, Matka Boska pomiędzy dwoma aniołami, po bokach pięć postaci w długich szatach z nimbami. Boki obrębione, aplikowane tasiemką
- zachowany haft w formie krzyża równoramiennego jest zapewne fragmentem, częścią większego haftu liturgicznego (ikony?, nakrycia na ikonę?), wtórnie wycięto środkową scenę, obrębiono i obszyto boki galonem i taśmą jedwabną
- pochodzenie: zakup 22.10.1885 od p. Przybysławskiego za 50 zł 10 gr, nr rachunku 5702, Dziennik Czynności
- wpisany do inwentarza około roku 1885: „Nakrycie na kielich ruskie w kształcie krzyża, haft tkany i lity przedstawiający Chrystusa a pod nim Matkę Boską między dwoma aniołami i 5 Apostołów” [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1114]

8. Epitrachelion

- Polska, Małopolska Wschodnia, XVII wiek
- tworzywo: adamaszek, nić metalowa złota, nić metalowa srebrna, nić jedwabna, len, płótno, jedwab
- technika: szycie ręczne, haft płaski, ścieg przekłuwany, haft na podkładzie, haft kładziony, aplikacja
- wymiary: wys. 118 cm, szer. 13,5 cm
- właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich / Muzeum Narodowe w Krakowie
- nr inwentarza: MNK XIII-2535
- zszyte wzdłuż dłuższego brzegu prostokąty z haftowanymi w niszach postaciami świętych i aniołów; metopy oddzielone aplikowanymi prostokątami atłasu; podszewka z płótna, brzegi obszyte taśmą jedwabną; w dwóch górnych metopach wizerunki cherubów, niżej – Zwiastowanie; wizerunki mężczyzn w ubiorach liturgicznych charakterystycznych dla kościołów prawosławnych: stychariony, sakkosy i paliusze, na głowy nałożone mają mitry; ubiory charakterystyczne dla biskupów obrządków bizantyńskich
- wpisany do inwentarza około roku 1885: „Stuła obrządku ruskiego, z grubo wyszywaniem złotymi i srebrnymi nićmi figurami świętych. Haft w drugiej połowie XVII wieku” [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1318]

9. Palica

- Polska, Małopolska Wschodnia, między 1750 a 1800
- tworzywo: lama, jedwab, nić metalowa srebrna, nić metalowa złota, atłas, płótno, len

- technika: zdobienie haftem, szycie ręczne, haft płaski, haft kładziony, ścieg przekłuwany, aplikacja, technika olejna, haft na podkładzie
- wymiary: wys. 36 cm, szer. 36 cm, format kwadrat
- właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich / Muzeum Narodowe w Krakowie
- nr inwentarza: MNK XIII-2593
- część ubioru liturgicznego w formie rombu, centralnie Chrystus i klęcząca postać starszego mężczyzny (św. Piotra); twarze i kończyny osób malowane olejno i aplikowane; przy brzegach haftowana wić roślinna z kwiatami i liśćmi; brzegi obszyte frędzlami, podszewka atlasowa, przy trzech narożnikach doszyte chwasty z nici metalowych, na jednym narożniku zachowany fragmentarycznie metalowy zaczep do zawieszania
- sposób nabycia: zakupiono od Przybysławskiego 22 października 1885 roku
- wpisany do inwentarza około roku 1885: „Nabedernik (Epitrachilion ruski) haftowany złotem z Chrystusem i świętym. Głowy ręce i nogi olejno malowane, nabyty od P. Przybysławskiego z następnym za zło 135” [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1131]; następny [Katalog Bentkowskiego I, poz. 1132]: „Pas haftowany jedwabiami kolorowemi złotem i srebrem z ornatu kupiony od P. Przybysławskiego”

LITERATURA

- Bentkowski L., Smoleński A., Komornicki S.S., *I. Katalog [przedmiotów] muzealnych różnych w zbiorach XX. Czartoryskich Nr 1–1694*, Biblioteka Czartoryskich, rkps 12773.
- Biliński A., *Przybysławscy herbu Nałęcz i herbu Przestrzał*, „*Verbum Nobile*” 2015, nr 19, s. 162–171.
- Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985.
- Janocha M., *Ikony w Polsce*, Warszawa 2008, s. 122.
- Katalog Archeologiczno-bibliograficznej wystawy Instytutu Stauropigiańskiego we Lwowie, otwartej dnia 10. października r.1888., a mającej się zamknąć dnia 12. stycznia r. 1889. n. st.*, wg wskazówek znawców zestawiał dr Izydor Szaraniewicz, Lwów 1888.
- Kłosińska J., *Ikony*, Muzeum Narodowe w Krakowie, Katalogi zbiorów, t. I: *Ikony*, Kraków 1973.
- Nowak A.Z., *Materiały niekonieczne w księgach liturgicznych: objaśnienia dla kapłanów na przykładzie „antimensionu”*, [w:] *O miejsce książki w historii sztuki*, red. A. Gronek, Kraków 2015, s. 147–174.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1880–1914.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Święte miejsca i cudowne ikony*, Białystok 2006, s. 411–413.
- „Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1906”, Lwów 1906.
- Śledzianowska M., *Historia zbiorów w Gabinecie Osobliwości rodziny Przybysławskich z Uniża*, „*Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*” 2010, nr 55/1, s. 121–138.
- Лотоцький О., *Український Архієратикон*, Варшава 1932.

NETOGRAFIA

- <https://trueorthodox.eu/antimension-antimens-at-byzantine-museum-of-athens/> [dostęp dn. 24.04.2010].
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464010?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=Slavonic&offset=0&rpp=20&pos=20> [dostęp: 12.02.2010].

Anna Lebet-Minakowska

Museum of the Czartoryski Princes /
National Museum in Krakow

SUMMARY

**Bible Symbolics in the Art of the Unice Church: Liturgical Embroidery
in the Art Collection of the Princes Czartoryski Museum in Krakow**

The collections of the Princes Czartoryski Museum is an interesting collection of liturgical Ruthenian embroidery coming from the area of Eastern Galicia. They were created at different times, but the collections were in the nineteenth century, a significant part of them through the landowner and collector Władysław Przybysławski of Uniź. Among them one of the most interesting objects is antimimension with the signature of Bishop Andrzej Zienkiewicz of 1722. Mention should also be made of embroidery in the form of a cross with the Assumption scene and covering the chalice in the form of an isosceles cross, with the "Emblem" icon of the Mother of God embroidered.

Keywords: National Museum in Krakow / Museum of the Czartoryski Princes, embroidery, Eastern Lesser Poland, Greek Catholic church.

Słowa kluczowe: Muzeum Narodowe w Krakowie / Muzeum Książąt Czartoryskich, hafty, Małopolska Wschodnia, Cerkiew greckokatolicka.